

Paulus Helie og den danske reformationstid

AF
GUNNER LIND¹

Denne afhandling har to emner, manden og bogen. Bogen er det, der fylder mest. Det emne vil jeg ikke behandle her, men henviser til Carsten Jahnkes artikel andetsteds i dette tidsskrift. Manden er imidlertid også i høj grad værd at diskutere. Dels som en undtagelse, der gennem sine talenter og sin indsats hævdede sig til berømmelse allerede i sin samtid. Dels som et spejl for sin tid, et instrument til at forstå mere af reformationstidens omvæltning.

Der er ikke tvivl om, at Kaare Rübner Jørgensens behandling af Helie repræsenterer et fremskridt i forhold til ældre fremstillinger, der enten er kortfattede eller alt for prægede af luthersk forargelse. Arbejdet med biografien er samvittighedsfuldt og sobert, præget af dybt kendskab til tiden og dens sammenhænge. På få detaljer nær viser forfatteren overmenneskelig beherskelse i sammenligning med de mange gætterier, andre har slynget om sig med, og dømmekraft i kritikken af samme gætterier. Alligevel er der punkter, der er værd at diskutere, enten fordi de er åbne for kritik, eller fordi man kan komme videre.

At kalde Helie et vidne til sin tid er en undervurdering, selv om han i nogen grad præsenterer sig som vidne i *Skibykrøniken*. Han er en talsmand for et standpunkt. Det ligger også i afhandlingens genremæssige bestemmelse af *Skibykrøniken* som *Commentarii sui temporis*.² Mest af alt er Helie dog aktør. Han er på tre måder en del af det danske riges elite. Han er leder for en ikke ubetydelig orden. Han er lærer på universitetet, som er et centralt punkt for den danske kirke og dets personer. Endelig er han en af de stærke kræfter i det offentlige rum; talt, skrevet og trykt. Mellem hans første værk på tryk 1528 og hans sidste 1534 er der kun tre forfattere, der flere gange står på et titelblad på dansk. Det er – snævert – Frans Vormordsen, det er ganske markant Christiern Pedersen, og det er, som suveræn nummer et, Martin Luther.³ Det siger selvfølgelig noget om, hvilke kræfter han var oppe imod, men også om, hvilken central stilling, han har haft.

¹ Det følgende bygger på mit indlæg som anden officielle opponent ved disputatsforsvaret for Kaare Rübner Jørgensen: *En katolsk kamphane: Paulus Helie Carmelita & Chronicon Skibyense: Nogle historiografiske, codicologiske, sproglige og kildekritiske analyser og undersøgelser*, Kbh. 2017.

² Smst. s. 440-441.

³ *Bibliotheca Danica* revideret online version, <https://aleph.kb.dk/>

Paulus Helie var altså aktør og endda en med stærke midler i sine hænder. En mand med indflydelse, autoritet og – i visse sammenhænge – magt til at beslutte. Fordi han var aktør, kan han sige os mere om disse valg på individplan, end hvis han blot var sin tids historiker. Det er selvfølgelig problematisk at bruge en af rigets mest lysende intellektuelle som kilde til sin tid. Han er på forhånd under mistanke for at være skruet anderledes sammen end andre. Men den flittige skribent giver os gennem sine tekster muligheder, som ingen ellers giver.

Paulus Helie og reformationen

Centralt i afhandlingen står naturligt nok spørgsmålet: Hvordan stod Paulus Helie til spørgsmålet om kirkens reformation? Den store afhandling giver mange nuancer, men også en samlet karakteristik. Den er, at Paulus Helie var ireniker. En position tæt på Erasmus, som Helie mange gange oversætter, citerer og parafraserer. Helie håbede på enighed, men hans skæbne blev, „at han med sit erasmianske mellemstandpunkt kom i klemme i forhold til de stålsikre [sic] og intolerante holdninger, der fra Wittenberg og Rom bredte sig ud over Europa“.⁴ Manglende forståelse for mellemstandpunktet hos samtidig og eftertid har ufortjent givet Helie tilnavnet Vendekåbe. Helie var slet ikke „den hidsige katolske kamphane“, som Paludan-Müller så. Helie optrådte selv i borgerkrigens tid som „den rolige, forstående og tolerante humanist, der var optaget af at få sine medborgere til at respektere hinanden og opføre sig som ordentlige kristne mennesker“.⁵

Helies tekster giver mange holdepunkter for karakteristikken „mellemstandpunkt“. Gennem hele sin karriere kritiserede Helie jævnlige og konsekvent visse misbrug i kirken. Dels fænomener som simoni, som ingen ville stå ved, dels fænomener som afladskøb og mange høje gejstliges verdslige livsform, som kirkens hierarki fandt rigtige eller i det mindste tolererede. Lige så konsekvent var hans liste over kritisable punkter kort. Meget kort sammenlignet med, hvad andre efterhånden kategoriserede som misbrug. Han stod også konsekvent fast på lydighed mod kirken som organisation. Dermed var han enig med Luther på nogle punkter, men lodret uenig på andre; og han oversatte og citerede nogle af Luthers tekster, selv om han fandt andre fordømmelige. Lutherbrugen demonstrerer en vis mangel på forståelse for, hvordan simple ånder fungerer. Det medvirker til at forklare, hvor-

F/?func=file&file_name=find-b&local_base=kglo1_bdanica, egen statistisk bearbejdelse.

⁴ Rübner Jørgensen, s. 449.

⁵ Smst. s. 142.

for „mellemstandpunktet“ kunne blive kontroversielt og nedkalde de skarpeste fordømmelser. Ganske som det var tilfældet med Erasmus.

I visse perspektiver er Helies position dog intet mellemstandpunkt. Sådan ser det ud, når det vurderes intellektuelt, og vurderingen komprimeres af afstanden i tid; men ikke når det ses i forhold til den løbende tid, og især ikke, når det vurderes som handling. Først var det et fløjstandpunkt ved overhovedet at kritisere den hellige kirke. Dernæst blev det et standpunkt på den modsatte fløj ved at tage kirken i forsvar. Afhandlingens grundige gennemgang viser, at den påståede vendekåbe var meget konsistent over tid, selv om hans tonefald kunne være forskelligt i forskellige fora. Andres holdninger og handlinger flyttede ham imidlertid på kort tid fra den ene fløj til den anden. Og de fleste af disse andre vurderede ham ikke som intellektuel, men som aktør: Hvilke magter støttede han med sine ords magt? Det var ikke kun mangel på tolerance, der gjorde samtiden uforstående. Det var også, fordi man helt legitimt kunne aflæse Paulus Helies ord i et handlingsperspektiv, og så var de kontroversielle.

Det gør karakteristikken „ireniker“ noget tvetydig på trods af Helies gentagne appeller til kristelig forsoning, også efter at dette var blevet ganske usandsynligt. Der er også meget direkte grunde til karakteristikken „kamphane“ (som sært nok markedsføres på titelbladet, selv om den desavoueres i bogen). Det er på ingen måde svært at citere en Helie, der ikke talte for fred og forsoning. Vi kan jo tage toppunktet, hvor han angriber sin gamle elev og ordensfælle Frans Wordmordsen, der blev luthersk prædikant. Frans blev „endnu slettere, mere forbryderisk og skamløs end alle de andre“. Han giftede sig nemlig, fanget i „sin kødelige Bryndes fast utrolige Afsind“, og han skrev og lærte meget „paa den skamløseste Maade, uden det mindste Omdømme, ogsaa uden det mindste Overlæg, men alene forblindet af sin Ærgerrighed; thi han var en Træl af sin Æresyge“.⁶ Det er, som der står i afhandlingen, „stærke, personlige ord fulde af vrede og bitterhed“.⁷ Vel også en ’stålsikker’ og intolerant holdning? I hvert fald ikke noget godt oplæg til en fredelig løsning.

I afhandlingen forklares skældsordene med retorikkens regler. Var sagen ekstrem, måtte der tages ekstreme udtryksmåder i anvendelse.⁸

⁶ Poul Helgesen: *Lektor Poul Helgesens historiske Optegnelsesbog, sædvanlig kaldet Skibykrøniken*, udgivet og oversat af A. Heise, Skrifter udgivne af Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse bd. 2. rk. 1, København 1891, s. 127. Citater fra krøniken bringes her alle fra denne oversættelse. I afhandlingen er alle citater fra Helies latinske skrifter nyoversat.

⁷ Rübner Jørgensen, s. 108.

⁸ Smst. s. 448.

Det er rigtigt, og det er også rigtigt, at man ikke fra dem uden videre kan slutte til, at Helie havde et voldsomt temperament. Men man kan ikke med henvisning til retorikken sætte de voldsomme kampskrifter i parentes som formelt betingede slør for irenikerens mellemstandpunkt. Det vil være lige så uholdbart, som når Engelstoft 1848 vurderer skriftet *Om et kristeligt forlig* (1534) som alene et taktisk greb i kampen for den gamle kirke, hvilket med rette kritiseres i afhandlingen.⁹ Vi må gå ud fra, at Helie mente, hvad han skrev; i hvert fald i den forstand, at han vidste, at ord har virkning, og at han var villig til at lade dem have den virkning, de ikke kunne undgå at få, direkte og indirekte. Det betyder, at „ireniker“ ikke er bedre end den „catholske Kamp-hane“ som gennemgående karakteristik. Der var situationer og mennesker, som han mødte umiddelbart med vilje til fred og til at søge et fælles standpunkt; og der var andre, hvor han kæmpede, og hvor vejen til fred kun kunne gå over en betvingelse af den ene eller anden parts vilje. Det var ikke at søge fred, men krig.¹⁰ Vi må altså se på, hvad det var, der krævede ekstreme midler.

Traditionen

Teologisk set kan reformationen langt hen beskrives som et brud med respekten for kirkens tradition. Det var mod dens autoritet, reformatorerne vendte deres „sola scriptura“. I afhandlingen kritiseres det direkte, at Helie er blevet kaldt traditionalist. I stedet, siges det, ønskede han, at alt skulle renses for misbrug og have sine oprindelige funktioner tilbage, dvs. en tilbagevenden i læren *ad fontes* og i formerne til *ecclesia primitiva*. Der var også traditioner, han gerne så afskaffet, som pavernes og biskoppernes verdslighed og den skolastiske teologi. I stedet for en traditionalist skal man se en forkæmper for kontinuiteten.¹¹

Denne tolkning kan støtte sig til meget, Helie skrev, men det kan diskuteres, om den virkelig er dækkende. Her er to eksempler. Det første fra Skibykrønikens behandling af Frederik 1.s regeringstid:

Desuden begyndte samme Mogens Gøje samme Aar med fræk Tilsidesættelse af Kirkens Love at nyde Nadveren under begge Skikkelser uden forudgaaende Forberedelser paa nogen af de Maader, hvorved de gamle Kristne plejede at søge Syndstilgivelse, nemlig ved Pønitense, Bøn, Faste, Syndsbekendelse, Almisser og

⁹ Smst. s. 142.

¹⁰ „Der Krieg ist also ein Akt der Gewalt, um den Gegner zur Erfüllung unseres Willens zu zwingen“ (Carl von Clausewitz: *Vom Kriege*, 1832, <http://www.clausewitz.com/readings/VomKriege1832/>).

¹¹ Rübner Jørgensen, s. 447.

andre fromme Gerninger. Samme Aar begyndte ogsaa nogle af Rigets fornemste Mænd med Kongens stiltiende Samtykke at haane alt helligt og at foragte alle tidligere Aarhundreders Bestemmelser, som med from Guds frygt havde været overholdte lige fra Apostlenes Tider til vore Dage.¹²

I et andet skrift, som gengives i afhandlingen, kritiseres Luther fordi han rejste tvivl og strid om

all then lærdom som wærit haffuer i then hellige kircke, medt sæt, schick, bud, ceremonier, seedwaaner oc anden Christendoms handell, som haffuer wæret uknurret blant Christendommen, somme i femten hundredt aar, somme i tolff hundredt aar, somme i tretten oc fiorten hundredt aar, ligerviis at som i saa lang tid haffde huerken weret sandhed, salighed eller hellighed udi then hellige kircke, dog att sandhed, salighed, oc hellighed waar aldrig meer større siden werden begyntis end udi the fire eller fem hundredre aar næst effter Christendoms første begyndelse.¹³

I disse tekster møder man ganske rigtigt en fremhævelse af kirkens ældste tider. Men også udtrykkeligt den holdning, at „sæd, skik, bud, ceremonier og sædvaner“, som var introduceret efter oldkirkens dage, har erhvervet legitimitet ved at blive overholdt i århundreder. Et mere klart udtryk for traditionalisme er svært at forestille sig. Man kan ane en modsætning mellem henvisningen til oldkirken og til senere traditioner, men det har næppe set sådan ud for Helie. For hans blik flød arven fra apostlene i ét med yngre sædvaner, også selv om han udtrykkeligt daterede dem senere. Kontinuitet i institutioner og tradition som legitimerende argument var altså to formuleringer af det samme, ikke alternative positioner. Det, der kunne kritiseres, var ikke tradition, men alene misbrug.

Det er ikke mærkeligt, at Helie var traditionalist. Den samme tænke-måde fandtes i verdslige sammenhæng. Alder og tradition var det stærkeste af alle argumenter i den politiske debat i Norden, som Harald Gustafsson har påvist. Det var som gode, gamle kongeriger, hvor man stod fast ved det, som fædre og forældre altid havde gjort, og hvor det stod vel til i fordom tid, at de nordiske riger havde krav på ære; og en rigtig orden byggede på traditionens legitimitet og respekt

¹² Helgesen, s. 115.

¹³ Formaning om den lutherske handel, 1532, Paulus Helie: *Skrifter af Paulus Helie*, udgivet af P. Severinsen, m. fl., Kbh 1932-48, s. bd. V s. 10.

for nedarvet skik.¹⁴ Hvis Helie ikke havde været traditionalist i sin tanke og sin argumentation, havde han været en mærkelig mand i sin samtid. Det var lutheranerne, der var afvigere; men ikke mere, end at de ved at pege på skriften pegede tilbage på den allerældste kirke. De kom dermed med en særlig form for traditionalistisk argument. Det førte til, at de stemplede det meste af det, der var opstået i en meget lang mellemtid, som „misbrug“, selv om et luthersk kirkerum stadig var genkendeligt som kirke og en luthersk gudstjeneste som en variant af messen.

På visse måder kan man altså beskrive Helies og lutheranernes holdning med de samme ord. Kirken hvilede på skriften, de ældste tider var det lysende forbillede, og misbrug måtte ud. Men i detaljerne var alt forskelligt. Helies misbrugsliste var kort. Det var først og fremmest personlig korrupsion, han kritiserede. Sande, fromme kirkens mænd ønskede han i stedet for de verdslige, gerrige og ulærde. Det krævede stort set ikke andre regler eller institutioner, men at man brugte de eksisterende efter deres ånd og bogstav. Lutheranernes liste var først som Helies: afladshandel, simoni, den høje gejstlighed. Men den blev hurtigt alenlang.

Helies argumenter fra traditionen giver interessant nok spillerum for modargumenter. Det ene er omtalt, nemlig appellen til Apostlenes tid, som åbner en ladeport for angreb på kirkens senere institutioner, hvis man er ude på det. Det andet ligger i ordet „uknurret“: Hvis accept var legitimerende, så måtte manglende accept være det modsatte. Helies egen kritik af afladshandelen blev støttet af dette argument, for her var han i talstærkt selskab. Men det var et argument, som lod sig udstrække, og som kunne forvrænges til, at opposition legitimerede sig selv. Jeg kan ikke få det til andet, end at der for Helies blik har stået et billede af en så godt som uændret og enig kristendom fra de ældste tider til nutiden. Det var jo langt fra at være en bogstavelig, historisk sandhed, og mange angreb på kirken byggede på, at angriberne mente at vide, at det ikke var sandt. Men for Helie var det altså sandt.

Det hellige

Hvorfor det var tilfældet, kan man nærme sig ved at se på Helies behandling af det hellige. „Hellig“ er et nøgleord i mange af hans tekster. Det siger ikke så meget, når det optræder i gængse formler, som den hellige skrift, hellige martyr, hellige fader, hellige kirke. Men det sættes også ofte i en sammenhæng, der konkretiserer, hvad der er hel-

¹⁴ Harald Gustafsson: *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512-1541*, Stockholm 2000, s. 277-279.

ligt og vanhelligt. Nogle citater fra Skibykrøniken kan vise, hvad det handler om.

Ødelæggelse af hele den gejstlige Stand og af alt, hvad helligt er i hele den kristelige Religion.

Deres Brøde er Skyld i, at hin hellige Romerkirke, der er hele Verdens Mesterinde og fordum udmærkede sig ved sine Mænds Hellighed, nu maa høre ilde blandt Verdens Folkeslag og kaldes det skamløse Babylon.

aabenbare og af Kirken fordømte Kætttere, som vare faldne fra den hellige Kristentro.

Følgen heraf blev ogsaa, at han ikke ansaa Kirkens Mænd for værdige til nogen Hæder, at han endogsaa foragtede Kirkens hellige Love, Fædrenes Bestemmelser og de kirkelige Skikke, som den første Kirkes ældste og helligste Fædre jo ifølge den Helligaands Bemyndigelse have overleveret os til Overholdelse, og at han ligeledes var en Modstander af de hellige Løfter, der vare aflagte til Gud, og i den Grad mente, at der ingen Forskel var paa helligt og vanhelligt, at han intet ansaa for helligt, men holdt alt for vanhelligt, og derfor skaanedes under hans tyranniske Herredømme heller ikke det hellige mere end det vanhellige.

Derfor ødelagde de alt, vanhelligede med fræk Haand Klostre og Kirker og udplyndrede Adelens Borge og Gaarde.

den hellige Salve eller Olie, der paa højtidelig Vis var indviet ved Guds Ord.

at haane alt helligt og at foragte alle tidligere Aarhundreders Bestemmelser.

Disse Mænd lærte Folket at haane alle Helgene, at nedtrampe alle den kristne Religions Helligdomme, at spotte Sakramenterne, at fordømme de gode Gerninger, at vanhellige de til Gud indviede Huse, at omstyrte de hellige Altre, at overgive de hellige Billeder til de hævnende Flammer, at gøre Nar ad Faste, offentlige og højtidelige Bønner og alt, hvad de troende hidtil have iagttaget for at bevare Dyderne, for at ave Kødets Lyst eller for at fremme Gudsfrygt og Fromhed.

Alt hvad der derfor hidtil er anset for helligt og ukrænkeligt og af Apostlene og deres Tilhørere er overleveret os som noget, der fromt bør overholdes, saasom Messens højtidelige Forvaltning, Løfternes Iagttagelse, Afholdenhed fra visse Spiser, de dødes Ihukommelse og Begængelser, Forvaltningen af Sakramenterne, Nidkærhed i gode Gerninger og meget andet, der er en Øvelse i Dyd, alt det, sagde de, var papistiske Opdigtelser, der havde deres Udspring fra Roms Gerrighed.

til Spot for Gejstligheden, Kyskheden, Ædrueligheden, Afholdenheden og for alt, hvad der er helligt i den kristne Religion.¹⁵

Mange flere eksempler kan gives, men man kan opsummere, hvad der er associeret med hellighed som: den gejstlige stand som sådan; rette kirkens mænd som personer; kirkefædre og helgener; kirkens definition af troen mod kættere; kirkens love; præsters og munkes løfter; klostre og kirkers bygning og ejendom; messen; fasten; sakramenterne; gode gerninger; de indviede genstande; altre og billeder; tidligere århundreders bestemmelser; kyskhed; ædruelighed; afholdenhed. På enkelte punkter var hele hans samtid enig, også lutheranerne. Ellers er hans katalog over det hellige simpelt hen en liste over elementer i den gamle kirke, som protestanterne ønskede væk. Og dér har Helie altså ét spontant, gennemgående forsvar ved siden af henvisningen til traditionen: De er hellige. *Hvad* det hellige er, forventes overalt at være selvforklarende. *Hvorfor* det er helligt, er som regel uforklaret, eller der henvises til til traditionen, der er hellig i sig selv. Kort sagt, hvad der er helligt, er noget, Helie bare *ved*, en følelse mere end et argument; og en følelse, der aktiveres, når det hellige angribes. Han har levet blandt karmelitter siden sin barndom og lært gennem dette livs praksis, hvad det hellige er, og det hellige bevarer sin hellighed, også når det besudles af uværdige mænd. Bag forargelsen og vreden over angrebene på det hellige ligger ikke intellektuel analyse, men gammel kærlighed og tilknytning med sorg og frygt som mellemed. På dette punkt må den lærde gejstlige have lignet mange mere jævne folk.

Lutheranernes fejl

For lutheranerne har sagen været mere kompliceret, for de måtte til at sortere i det hellige, de var vokset op med, forkaste noget og godkende andet. Helie har naturligt nok svært ved at forstå deres motiver. Han nævner had til gejstligheden og begærlighed efter kirkens gods, og for de gejstlige, kødets lyst. De er kort sagt drevet af syndige lyster. Som

¹⁵ Helgesen, s. 37, 55, 73, 74, 104, 111, 115, 121-123, 166.

syndere er de i præcis samme kategori som de dårlige kirkens mænd, der er forment af ugudelighed, tyranni, opblæsthed og gerrighed.¹⁶

Da der er synd på begge sider, er Luthers kritik ikke helt forkert, og i Luthers skrifter er der også godt kristent kernestof. En af de for-tjenstfulde ting ved afhandlingen er den klare artikulation af, at Helie konsekvent skelner mellem det gode hos Luther, som ikke er specielt luthersk, men gængs kristent, og Luthers eget, som er kættersk.¹⁷ Ser man nøjere efter, så deler Helie imidlertid ikke altid bare Luther i to, det gode og det onde. Luthers fejl kan konkretiseres og anbringes i en orden fra slemt til værre. I Helies *Formaning om den lutherske handel* (1532), som citeres i afhandlingen,¹⁸ beskrives Luther i fem trin. Først var han mod misbrug, og det var godt. Derpå mod lærdom, som havde været i den hellige kirke i århundreder „med sæd, skik, bud, ceremonier, sædvaner“. Det var skidt. Endnu værre at han angreb pave, bisper og prælater, og dermed „kom al øvrighed udi fald og misagt [...] og dermed forstyrret fra magt og befaling“. Næste trin var, at han forkastede sakramenter og helgener og opfordrede fyrster til edsbrud; men sidst og værst var, da han fik folk til at slutte sig sammen „imod herrer og fyrster, borgmestre og råd og anden verdslig magt i synd og udyd ... han vil gøre os til tyrker og mamelukker og aldrig kristent folk“.¹⁹

Det er ret konsistent. Man møder en lignende rækkefølge i Helies beskrivelse af Christian 2.s fejl 1523 og i skriftet mod *Malmøbogen* 1529-30.²⁰ Luthers og lutheranernes fejl drejer sig ikke bare om troen og kulten, om sakramenter, helgener og gudstjeneste. De drejer sig også om oprør mod „embede, magt og befaling“,²¹ og det sidste er det værste. I og med at de forkaster kirkens embede, er de på en glidbane, der først ender, når hele det kristne samfunds orden bryder sammen. Derudfra skal man vurdere Helies uden tvivl dybt mente opfordringer til fred, samtale, forståelse og kompromis. Blandt det mest uacceptable og dermed blandt det, der måtte bekæmpes, før fred kunne opnås, var forkastelsen af den hierarkiske orden i samfund og kirke. Helie selv anerkendte, som han skrev, standsværdigheden også hos de slette af kirkens ledere, og respekterede for eksempel Joachim Rønnow som Roskilde bisp, selv om han foragtede hans person og embedsførelse. Den samme respekt for øvrigheden krævede han af andre.

Helies analyse af Luthers fejl kan undre en eftertid, der kender til

16 Helie til kannik Peder Iversen 1524, smst. s. 205.

17 Rübner Jørgensen, s. 67.

18 Smst. s. 131.

19 Helie, s. bd. V s. 9-11.

20 Rübner Jørgensen, s. 80, 113-114.

21 Skriftet mod Malmøbogen 1532, Helie, s. bd. III s. 63.

den lutherske fyrstekirke. Helie skulle imidlertid forholde sig til sin egen samtid. Han kunne iagttage vidt udbredt uro og opstande i mere eller mindre tæt forhold til reformationen, og han kunne læse Luthers voldsomme angreb på fyrsternes krigerske blodtørst og andre misbrug.²² Luther og Helie havde ikke helt forskellige forhold til øvrighed. Begge angreb skarpt og modigt misbrug begge steder; men mens Luther i sidste instans mente, at man uanset personernes uværdighed måtte bøje sig for verdslig øvrighedsmagt, som han fandt bibelsk sanktioneret, men forkastede egentlig gejstlig øvrighed, så var Helie villig til at styrte en tyrannisk konge, men forlangte anerkendelse af den hellige kirkes øvrighedsmagt, også når personen var uværdig.

Ganske konsekvent beskriver han med sympati i Skibykrøniken Rigsrådets forhandlinger om, „hvorledes de kirkerøverske Prædikanter, der ledte Rigets Befolkning bort fra den sande Guds frygt og Enfold og som ikke vilde finde sig i Lydighed mod Kirkens foresatte, kunde revses og atter bringes ind under Kirkens Orden“.²³ På denne baggrund kan det ikke undre, at Helies åbning over for kompromis om sider af kirkens daglige praksis ikke kunne finde forståelse. Pluralisme eller kompromis var svære at tænke sig, hvis den ene part havde et krav på lydighed, der legitimt kunne opretholdes med vold.

Ordensmanden

At lydigheden og løfterne var hellige for Helie, og ligeledes kyskheden, afholdenheden, faste og bønner, at ave kødets lyst, peger selvfølgelig på karmeliterbroderen. Et væsentligt element i afhandlingen er en stadig opmærksomhed på, hvad det betød, at Helie var ordensmand og tilmed provincialprior. Det bidrager til at forklare hans intellektuelle standpunkt og udvikling, ikke mindst hans tilknytning til den humanistiske lærdomstradition i opposition til den skolastiske og hans syn på misbrug i kirken. Det oplyser også mange punkter i hans biografi, og giver grundlag for at forkaste en del anakronistiske konstruktioner hos ældre historikere.

Nogle gange kan man dog tvivle på, at argumentet holder. I den sidste del af sit liv levede han ikke nødvendigvis i overensstemmelse med ordenens regler og praksis. Det var jo en periode, hvor ordenen var i opløsning, de kirkelige forhold generelt i undtagelsestilstand, og forfatteren formodentlig i behov for beskyttelse. Dertil kommer, at han selv som ordensprior var den mand, der kunne dispensere.²⁴

²² Jf. Robert von Friedeburg: *Luther's Legacy: The Thirty Years War and the Modern Notion of 'State' in the Empire, 1530s to 1790s*, Cambridge 2017.

²³ Helgesen, s. 160.

²⁴ For eksempel Rübner Jørgensen, s. 153.

Det er i det hele taget broderen mere end prioren, der er i fokus. Disse to roller var ikke nødvendigvis i harmoni, og de førte ikke nødvendigvis altid i den retning, som det formodes i afhandlingen. Det hedder for eksempel, at Helie „jo ikke [var] politiker, men ordensmand og tilmed provincialprior, så hans ordens tarv og trivsel må for ham have været vigtigere end deltagelse i politik“.²⁵ I visse sammenhænge er det uden tvivl rigtigt, men tingene kunne også være mere komplekse. Man kan nævne forløbet i 1522-23. Her sætter Helie ved sin ærlige prædiken for Christian 2. om kong Herodes og hans børske en værdifuld ejendom over styr for sin orden. Der handler han mere som den gode ordensbroder og sjælesørger end som den kloge ordensprior. De to roller var altså ikke i harmoni. Men dernæst er han aktiv i oprøret mod kong Christian, altså som politiker, og her kan den revsende prædikant og den berøvede prior følges ad.²⁶ Ordenens tarv var altså med til at gøre ham aktiv i politik; og selv om vi i dag kun kan iagttage ham som skribent på oprørets side, var det muligvis nok så meget ordensprioren med sin magt over sin orden og sin autoritet blandt kirkens mænd i almindelighed, det var interessant for det oprørske parti at have i sine rækker.

En leder af en orden var jo ikke bare en ordensbroder, men en øvrighedsperson. Det var muligvis ikke så vigtigt for Helie selv. Han fremtræder i højere grad optaget af at opretholde sin moralske integritet og intellektuelle stringens. Men derfor kan det godt have haft indflydelse på hans syn på verden, og det har i hvert fald været vigtigt for andres syn på ham.

Prioren for en relativt ny og lille orden var naturligvis ikke en magthaver som bisperne med deres borge, skibe og væbnede følge. Alt sammen ting, der flød af bispestolenes ejendom. Helie skriver på en måde, der viser, at han på ingen måde følte sig som prælat. Men, som det fortælles i afhandlingen, han havde stor myndighed i sin orden. En provincialprior kunne sætte flygtede brødre i fængsel, hvis de vendte tilbage eller på anden vis kom i hans magt. Fængslet kunne være på vand og brød hver anden dag. Hvis en broder havde giftet sig, som en del gjorde, da de blev lutherske prædikanter, ville det være fængsel på livstid.²⁷ Det var ikke bare en specifik magt i ordenens hus. Den forudsatte, at andre magthavere rundt om, kirkelige og verdslige, anerkendte ordensprioren som en herre og støttede hans myndighed. Afhandlingen viser Helie til stede på rigets herredage, et naturligt sted for den ansvarlige leder af en organisation med huse i hele riget.

²⁵ Smst. s. 79.

²⁶ Smst. s. 75-78.

²⁷ Smst. s. 106.

Det er i dette lys, man må se, at kirken og den gejstlige stand er hellige, og at oprøret mod embede, magt og befaling er det allerværste ved lutheranerne. For Helie kan de kun være gode ting, trygge ting, som han har bidraget til at bygge op, og som har bygget ham op. Så er det usynligt, at det for andre kan være anderledes, som det for eksempel let kunne være for en yngre generation, der ikke var nået så langt. Det er også i dette lys, ireniker-siden af Helie er blevet aflæst af de samtidige, der ikke var på den rigtige side af hans kritik. Når der mindst af alt kunne gås på kompromis med „den Myndighed, som offentlig er tillagt Kirkens Personer og som er anerkendt af mange Aarhundreder“,²⁸ så kunne en fremstrakt hånd med tilbud om kompromis på andre felter ikke være andet end suspekt.

Der er som sagt ingen grund til at anse Helies vilje til forsoning og kompromis som rent taktisk, et skalkeskjul. Men kirkens personers myndighed var på mange måder et metaspørgsmål i forhold til alle andre. For hans modstandere har det været svært at se andet end et skalkeskjul, så meget desto mere som Helie som aktør ikke var nogen Erasmus, der fravalgte positioner med autoritet. Det gjorde det ikke bare svært, men umuligt at trænge igennem med et budskab, der intellektuelt set viste slægtskab med Erasmus.

Guds dom

Der var altså mange grunde til, at historikeren Paulus Helie ikke kunne glædes meget over de resultater, som aktøren Paulus Helie havde opnået, eller over 1520'ernes og 1530'ernes Danmark i almindelighed. Alligevel er hans stemme ikke helt uden fortrøstning. Det hænger sammen med hans historiesyn. Om dette hedder det i afhandlingens konklusion, at Helie havde et pragmatisk-didaktisk historiesyn med fokus på dyder og laster. Laster, synder og dårskaber var en hyppig årsagsforklaring. Det karakteriseres som en sekulær og antropocentrisk tilgang, langt fra Luther, for hvem Gud brugte mennesket som redskab. Men, hedder det, Helie så også guddommeligt forsyn og guddommelig straf i historiens gang og havde dermed et ben i begge lejre.²⁹

Formuleret sådan er Helies position uklar og selvmodsigende. Den *kan* ikke være sekulær og antropocentrisk og samtidig rumme et styrende og straffende forsyn. Karakteristikken af de to slags årsagsforklaringer hos Helie er rigtig nok. På den ene side er menneskene aktivt handlende og meget ofte drevet af deres syndige lyster og laster. På den anden side læser man med korte mellemrum om „Guds finger“, „Guds vilje, der altid kommer dem til hjælp, der stoler på ham“,

²⁸ Helgesen, s. 122.

²⁹ Rübner Jørgensen, s. 444.

„Guds vrede“ og – mest af alt – om „Guds retfærdige Dom“.³⁰ Et enkelt sted i Skibykrøniken får vi dog at vide, at ikke alle ulykker er Guds straf: Også hellige og Gud velbehagelige mænd kan omkomme ved skibbrud.³¹

Kombinationen af disse elementer kan imidlertid umuligt kaldes antropocentrisk og sekulær. Det er Helies Gud, der sammenlignet med Luthers er mere antropomorf. Luther er fyldt af tanken om Guds almægt. Han vender sig mod alt, der ser ud til at reducere den, og tager et uendeligt teodicé-problem med i købet. Helies Gud er nok almægtig, men ikke i samme kosmiske forstand. Menneskene handler efter deres fri, og mest syndige, vilje. Gud udfører sin vilje som reaktion på deres handlinger, altså som sanktion. Som det hedder i krøniken om stormændene på Frederik 1.s tid:

Men om det er for evig Tid, at den retfærdige Gud har fundet sig i disse skændige Handlinger, det maa Eftertiden dømme om. Jeg for min Del har dog ikke kunnet komme til anden Overbevisning, end at den guddommelige Hævn inden kort Tid vil ramme dem.³²

Helie undgår dermed teodicé-problemet. Til gengæld får han et problem med historien. Den vil, efter Guds plan, i sidste ende straffe synderne og lade de gode sejre. Som han direkte skriver: „Ugudeligheden kan intet for Alvor udrette mod Fromheden“.³³ Hans historiske værker, og mest af alt Skibykrøniken, er skrevet i en tid, hvor de, der i hans øjne repræsenterede fromheden, gik fra nederlag til nederlag. Hvis de to ting skal harmonere, kan det sige noget om krønikens plan og mål.

Krønikens plan og mål

På dette punkt leverer afhandlingen et nyt grundlag ved den retoriske og kodikologiske analyse. Der argumenteres overbevisende for, at Skibykrøniken er et samlet konciperet og produceret arbejde, selv om det indarbejder en række ældre forlæg, mest egne tekster. Dermed er hele krøniken, som det formuleres med Kai Hørbys ord, dateret 1534 *vel post*, og der argumenteres med lidt varierende styrke for, at tilblivelsen ligger så sent som efter 1536. Krøniken er måske lidt mere ufærdig end afhandlingens betegnelse „forfatterrenskrift“ antyder. For undertegnede ligner det mere en gennemskrivning, der lægger op til en af-

³⁰ Helgesen, s. 32, 72, 82, 94, 108, 142, 145, 149, 162, 181, 184, 185.

³¹ Smst. s. 100.

³² Smst. s. 115.

³³ Smst. s. 125.

sluttende bearbejdelse.³⁴ Men under alle omstændigheder må helheden være konciperet rimeligt klart i forfatterens hoved. Plan og idé er bare svære at se for os, fordi den afsluttende bearbejdelse og værkets afslutning mangler. En plan og idé må man også forvente af en forfatter, der i øvrigt er retorisk sikker. Hvad var altså hans *inventio*?

Skibykrønikens danmarkshistorie starter ganske vist formelt med Svend Estridsøn, men rigtigt indhold er der først med hans to fromme sønner, Knud og Erik Ejegod. Det er en kongehistorie mere end en kirkehistorie, men vel at mærke en historie om det kristne kongedømme i Danmark, om „dette gode, gamle, kristne kongerige“. Den ender med en dramatisk nedgangskurve, der går fra den gode og kristelige Christian 1. over den noget ukyske og begærlige Hans til den tyranniske Christian 2. og endelig menederen og kirkerøveren Frederik 1. Efter ham borgerkrigen. Og så har vi en *cliffhanger*. Vi kan ikke læse længere. Hvad der skulle have stået, afhænger af, hvad man vil lægge i *vel post*. Under alle omstændigheder må det have været en slutning i mørke farver. Enten borgerkrigen eller etableringen af en åbenlyst luthersk ny kirkeorden. I begge tilfælde situationer, hvor Guds retfærdige dom stadig udestod, men kun var et spørgsmål om tid.

I afhandlingen foreslås forsigtigt, at krøniken kunne være et sidste desperat forsøg på at råbe de nye magthavere op, som bestemte i den danske kirke efter 1536.³⁵ Det kan godt passe med det forhold mellem menneskers og Guds handlinger, som gennemtrænger krøniken. Det passer imidlertid mindre godt til sproget. Der er tale om et retorisk gennearbejdet skrift på et ikke helt enkelt latin. Hvis det skulle tale til folk i Danmark, måtte de være gejstlige, og netop de lutherske gejstlige rammes i krøniken af den „skældsordslyrik“, som det ellers med nogen ret siges, Helie var sparsom med.

Krønicens tiltænkte publikum kan imidlertid også findes andre steder. Det latinske sprog peger på to muligheder: posteriteten eller udlandet. Hvis man tager Helie alvorligt som aktør, ikke bare skribent, er udlandet den mest rimelige mulighed. Vi ved, at han havde rejst langt uden for Danmark, og at hans skæbne interesserede folk uden for Danmark, som det var rimeligt for provincialprien i en orden med europæisk udbredelse. Det var kun naturligt, hvis han forsøgte at råbe udlandet op, især hvis krøniken virkelig er blevet til efter 1536. I så fald ved vi, hvor det ufuldendte værk skulle slutte: med en appel om at sætte Guds retfærdige dom i værk.

³⁴ Jf. bearbejdelsen af oversættelsen af Erasmus' *Institutio principis Christiani* (Rübner Jørgensen, s. 141.)

³⁵ Smst. s. 446.

Slutning

Paulus Helies historie fortæller om, hvor fuldstændig omvæltende reformationsprocessen var, hvorfor fred mellem dens stridende partier var så umulig at skabe, og hvorfor den fysiske magt i sidste instans næsten altid var afgørende.

Helies standpunkter var meget konsistente i den del af hans liv, hvor vi kan følge ham, selv om han naturligtvis i forskellige sammenhænge kunne lægge vægt på forskellige ting. Alligevel er han blevet udnævnt til vendekåbe. I et handlingsperspektiv kommer det nemlig ikke an på intellektuel konsistens, men på partidannelser, og i forhold til dem var han først på den ene fløj, så på den anden. Så kraftigt og hurtigt ændrede det kirkelige og politiske landskab sig.

Helie var en af de få, der i disse år kunne finde på at appellere til fred. Han var villig til kompromis, endda om ting, som andre sloges bittert om, som sakramenternes form og præsters cølibat. Han havde også den humanistiske lærdoms fundament tilfælles med reformationens ledende teologer. Det betød dog ikke, at tolerancen kunne strække sig til hvad som helst. Grundlæggende legitimerede århundreders tradition for ham den etablerede kirkelige praksis, selv om visse misbrug havde sneget sig ind og burde kritiseres. Og selv om enkeltpersoner kunne være kritisable, stod de gejstlige embeders autoritet og kirkens hierarkiske orden ikke til diskussion. Det sidste var naturligt for en mand, der selv besad embeder med autoritet, og for Helie, som for så mange andre, var den traditionelle autoritet i kirke og samfund to sider af samme sag.

Denne sammensætning af standpunkter kunne imidlertid ikke undgå at spænde ben for alle forsøg på at skabe fred. Fred ville kræve, at modstanderne blev anerkendt, ikke tålt som underordnede. De kunne altså ikke leve med kirkens og gejstlighedens myndighed. At opgive den var imidlertid at opløse kirken som den fandtes, og dermed åbne for ændring af alle sider af det kirkelige liv. Det var heller ikke et holdbart kompromis. Konflikten skærpedes af de følelser, som det måtte vække i en from og ærlig kirkens mand, når det kirkelige opbrud fik folk til at skænde det hellige i ord og gerning. Selv hans egne ordensbrødre og elever. Der måtte siges klart fra, lige som der måtte siges fra over for den skamløse afladshandel og uværdige biskopper.

Derfor måtte irenikeren Helie få fiasko. Han kunne umuligt strække sig så langt, at lutheranerne kunne leve med det, og det samme gjaldt i den anden retning. Stridens hovedpunkt var af en art, hvor kompromis ikke kan tænkes, for enten består der lydighed og herredømme, eller også gør der ikke. Derfor måtte det blive afgørende, hvilke andre kilder til lydighed og herredømme, der kunne bringes i spil.